

Покушаји успостављања односа представника СССР и покрета Драже Михаиловића 1941–1942

АПСТРАКТУМ: У раду се разматрају покушаји успостављања односа између СССР-а и Југословенске војске у Отаџбини: неуспеле мисије В. Зарубина (август – септембар 1941) и Ф. Махина (август – септембар 1942).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: СССР, ЈВуО, грађански рат 1941–1945, НКВД, Коминтерна, Краљевска емигрантска влада, Д. Михаиловић, Ф. Махин, Ј. Б. Тито

Тема Југословенске војске у Отаџбини (ЈВуО) добила је у новијој српској историографији изузетно добро покриће. Бројне монографије, мемоари и фотографски албуми донекле су попунили празнине у ранијим истраживањима антикомунистичког покрета отпора под командом Драгољуба – Драже Михаиловића. У том оквиру не може се заобићи комплекс питања о односу СССР-а према краљевској влади Југославије и посебно односи и контакти са командом и борцима ЈВуО. Разматрање ових односа има дугу историографску традицију. Као и друге секвенце односа између СССР-а и Југославије за време рата, однос Совјетског Савеза према краљевској влади у изгнанству и ЈВуО спадао је у оно што је Никола Б. Поповић назвао „деликатним питањима“ „врјућих година“¹. Искушење да се СССР представи као „кочница југословенске револуције“ било је изузетно снажно после 1948. Овај више-мање изражен правац тумачења југословенско-совјетских односа обележио је југословенску историографију све до пада једностраначког система у СФР Југославији. Такав приступ је најјасније био исказан у радовима Пере Мораче.² Сличну усклађеност са дневнополитичким потребама (стварање јаза између СССР-а и СФРЈ) могуће је препознати и у ра-

---

¹ Popović N., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Београд 1988, 10–11.

² Морача П., *Ослободилачки рат и револуција народа Југославије 1941–1945: кратак преглед*, Београд 1961; Морача П., *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1969; Мораћа Р., *Односи између Комунистичке партије Југославије и Коминтерне од 1941. до 1943. године*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, 1969.

довима англосаксонских аутора.³ Совјетска историографија је тежила да докаже супротно – да је СССР од самог почетка био на страни партизанског покрета. Тек крајем постојања СФРЈ југословенска историографија је обогашена истраживањем Николе Б. Поповића објављеним у књизи *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*. Овај рад је пружио детаљну анализу спољне политике СССР-а према југословенској избегличкој влади, на основу које постаје јасно да се СССР од 22. јуна 1941. залагао за стварање Народног фронта и заједничко деловање партизана и бораца ЈВуО.

Односи између СССР-а и ЈВуО, у оквиру проучавања грађанског рата у Југославији 1941–1945, имају посебан значај и морају да се разликују од односа СССР-а и краљевске владе у изгнанству. Совјетска влада је од почетка рата желела да успостави контакте са покретима отпора у Западној Европи како због информативних, тако и због утилитарних разлога, јер је тежила јачању субверзивних активности у позадини непријатеља. Већ 7. јула 1941. ИК КИ, уз прелиминарни пристанак Молотова, упутио је комунистичким партијама свих окупираних земаља упутство о стварању јединственог националног фронта и оријентацији на свесрдну сарадњу „са свим снагама без обзира на њихов политички правац и карактер ако они наступају против фашистичке Немачке“.⁴ Активна оријентација на сарадњу после дугог уздржаног и критичког става према „покрету Де Гола у Француској, Е. Бенеша у Чешкој, Ј. Њугорсвола у Норвешкој“ и лидерима отпора у земљама Бенелукса није наишла на свесрдну подршку покровитеља и наредбодаваца ових покрета – британске владе.⁵ У том смислу илустративна је судбина предлога изнетог британском амбасадору у СССР-у Крипсу о томе да се у Лондон на преговоре са Де Голом упуте представници француских комуниста М. Торез, А. Марти и други. Опуномоћени представник Уједињене Краљевине у име енглеске владе и Де Гола дао је негативан одговор и предлог назвао „несврсисходним“.⁶

Покушаји СССР-а, међутим, да добије информације о европским покретима отпора били су настављени. Највећи такав покрет у лето 1941. постојао је у Србији, под командом Драгољуба – Драже Михаиловића. Према сведочењима Василија Трбића, прве информације о постојању покрета пуковника Михаиловића стигле су у Цариград преко Драгомира Ракића. Он је крајем јула дошао из Србије, после разговора са Александром Мишићем у центру Београда, „у бифеу Милановић поред Кнежева споменика“. Према Трбићу, Мишићева порука је гласила: „Кад одеш у Цариград, тамо ћеш на

---

³ Phyllis Auty, *Tito: A Biography*, New York 1970; Fitzroy Maclean, *The Heretic: The Life and Times of Josip Broz-Tito*, New York 1957; John C. Campbell, *Tito's Separate Road: America and Yugoslavia in World Politics*, New York 1967.

⁴ *Коминтерн и вторая мировая война. Сборник документов*. Часть II, После 22 июня 1941, Москва, 1994, 109–114.

⁵ *Исто*, 10.

⁶ *Исто*, 11.

сваки начин да потражиш и да нађеш Василија Трбића. Он сад живи у Цариграду. Кажи му да се један број српских официра није хтео предати, већ се одметнуо у шуму и признао себи за старешину пуковника Дражу Михаиловића. Ми ћемо организовати целу Србију и у датом моменту дићи је целу на устанак. Али ми хоћемо да се повежемо са Енглезима. Никакве преговоре са владом Душана Симовића нећемо да имамо. Хоћемо директно да сарађујемо са Енглезима и тражимо од Трбића да нам ту везу успостави⁷. После разговора са Ракићем Трбић је о свему обавестио пуковника В. Бејлија, а овај Јована Ђоновића, „делегата југословенске владе за Средњи и Блиски исток“. Ускоро је дошло до „конференције“ којој су присуствовали пуковник В. Бејли (S. W. Bailey, будући енглески официр за везу у Врховној команди ЈВуО), капетан Џ. Амери (H. J. Amery),⁸ Џ. Бенет (J. Bennett, будући шеф Југословенског одсека SOE⁹), Ј. Ђоновић и В. Трбић. На састанку је био и „један Рус који се просто звао Николајев“.¹⁰ Јован Ђоновић је у својој верзији те приче истакао своју улогу у добијању информација о покрету Д. Михаиловића из прве руке. Он је изоставио текст поруке коју је послао А. Мишић и инсистирање на томе да се покрет директно повеже са Енглезима, а не са југословенском владом. Ђоновић такође тврди да је наводно Трбић довео Ракића код њега, а већ сам Ђоновић се обратио Енглезима и то искључиво због беспарице јер је хтео да добије од њих милион динара и да тај новац пошаље одмах Михаиловићу.¹¹

Разликује се и опис тога како је дошло до покушаја „координиране мисије“ и зашто је она пропала. Ђоновић је, како наводи у својим успоменама, сматрао неопходном координирану југословенску, енглеску и совјетску акцију јер су у Југославији тада постојала два покрета отпора. „У правцу координиране акције, ја сам у Цариграду говорио са пуковником Совјетске војске Николајевим шефом њихових сервиса и пуковником Белијем, шефом енглеских служби. Оба су консултовала своје владе и после краћег времена, Николајев ми је саопштио да из Москве пристају на кооперацију и заједнич-

---

⁷ Трбић В., *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912–1918, 1941–1946)*, књ. II, Београд 1996, 198, 201.

⁸ Трбић није поменуо Џ. Америја по имену већ описно – као млађег сина енглеског министра колонија, чији је старији син „свакодневно преко берлинског радија тражио измирење Енглеске и Немачке“. – Трбић В., *н. д.*, 198, 202.

⁹ О официрима SOE видети темељно савремено истраживање базирано на отвореним извештајима SOE. – Heather Williams, *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*, London 2003.

¹⁰ „Руског агента Николајева“ су поменули и енглески учесници сусрета. Према њима о могућности совјетско-британске мисије код Михаиловића расправљало се од 4. до 31. августа, а непосредни преговори са Николајевим вођени су 5–7. септембра. – Н. Williams, *н. д.*, 48–49.

¹¹ Енглеска верзија догађаја помиње молбу Ђоновића о позајмици, али не прецизира ко је иницирао контакт са SOE – Ђоновић или Трбић. Према извештају Бејлија, Ђоновић је предложио да се прва мисија код Михаиловића формира уз совјетско учешће. – Н. Williams, *н. д.*, 48.

ко слање официра у упутстава. У последњем моменту Енглези и Симовић торпедовали су ову акцију... Убрзо после тога настаје прави грађански рат између комуниста и националиста изазван комунистичким нападом на снаге Михаиловићеве.¹²

Василије Трбић је детаљније описао ток српско-енглеско-руских „конференција“. Према његовом тумачењу, иницијативу у преговорима није имао Ј. Ђоновић већ пуковник Бејли. Бејли је саопштио „...да је добио налог од Черчила да се одмах упути новчана помоћ Дражи Михаиловићу, као знак да га Енглези прихватају и да спремимо једну екипу од три Србина, а они ће дати једног Енглеца официра, који ће управљати са радио-станицом, па кад то буде готово, да се тражи могућност да та екипа отпутује у Србију, а са Михаиловићем да се одреди место за сусрет са том екипом. Друга једна екипа, од најмање шест официра од којих сви треба да буду авијатичари, треба да иду у Русију. Ову екипу за Русију треба да води Душан Радовић, ђенералштабни и авијатички пуковник... Кад је све било утврђено цео план био је послат у Лондон. После неколико дана, план је био у целини одобрен како из Лондона, тако и из Москве. Руси су тражили да и један њихов представник, поред Енглеца, дође у штаб Драже Михаиловића. Тако је онда овај план дефинитивно утврђен овако: код Драже Михаиловића имају одмах да иду два Србина, један Енглец и један Рус, а у Русију пет авијатичарских официра и са њима Душан Радовић... После неколико дана, дошла је једна нова наредба из Лондона, да се ствар има поново проверити, јер влада у Лондону тврди да никакав Драгољуб Михаиловић, пуковник југословенске војске и бивши војни изасланик у Бугарској не постоји у Србији... Опет је прошло неколико дана. И од Черчила је стигао један телеграм да код Михаиловића треба да отпутују два Србина и један радиотелеграфиста Енглец, али никако у тој екипи не сме да буде један Рус. Што се тиче друге екипе која треба да иде у Русију Енглези се за то не интересују...“¹³ Војни министар Богољуб Илић је после тога лично забранио и други део договореног плана – о томе да југословенски краљевски официри иду у СССР.¹⁴ „Руси су“, због свега тога, „били страшно љути што се цела ова комбинација о одласку Дражи Михаиловићу и једне екипе у Русију, била покварила. Иако је та комбинација била коначно одобрена у Лондону и у Москви. Рус Николајев само је стегао зубе и нешто по руски опсовао и мислим да се псовка односила на целу српско-енглеску коалицију“.¹⁵ Енглези су српској страни

¹² Ђоновић Ј., *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Београд 2004, 84–86.

¹³ Трбић В., *н. д.*, 202–204.

¹⁴ Овај навод В. Трбића понављају и енглески извештаји. Према истраживању базираном на архивским документима SOE, захтев да се одбију совјетски предлози о пребацивању авионом југословенске мисије из СССР-а код Д. Михаиловића потицао је од југословенске владе (услед антагонизма између Симоновића и Радовића). – Н. Williams, *н. д.*, 54.

¹⁵ Трбић В., *н. д.*, 202–204.

дали 1.000.000 динара за покрет Драже Михаиловића и послали су у Југославију прву мисију.¹⁶

Савремени српски истраживач Коста Николић назива неуспешан покушај слања енглеско-руске мисије код Михаиловића „руским пројектом“ и, осим мемоарских бележака Ђоновића, као извор информације користи предавање Марка Вилера које је овај чувени историчар британских специјалних служби одржао на Београдском универзитету 16. фебруара 1990. године. Вилер, који је у англосаксонској историографији из доба Титовог живота заступао¹⁷ традиционални историографски правац, покушавао је да пронађе трагове расцепа између Тита (КПЈ) и Стаљина (СССР) у што ранијем добу. Из тог угла настојања СССР-а да ступи у званичне контакте са Д. Михаиловићем посматрао је као покушај да се Ј. Б. Тито казни или да се истисне. Коста Николић цитира и извештај Роберта Кембела из средине августа 1941, на основу којег борбу око мисије тумачи и као британско-совјетску борбу „да се заузму позиције пре поделе плена на Балкану“.¹⁸ Енглески истраживачи и српски историчар, међутим, превиђају ситуацију у којој се СССР нашао крајем лета и почетком јесени 1941.

Од предратне сигурности у снагу РККА и тежње „совјетског народа“ да брани „достигнућа социјализма“ у то доба није остало ни трага. Војно спремна и дисциплинована машина немачког блиц-крига уништавала је по неколико совјетских дивизија дневно; стотине хиљада заробљеника и погинулих и огромне изгубљене територије биле су шокантне за комунистичке лидере. Ова ситуација се настављала – 8. октобра Стаљин је одобрио одлуку о минирању најважнијих зграда у Москви, 12. октобра Немци су заузели Калугу (168 км југозападно од Москве), 14. октобра – Калинин (167 км северозападно од Москве). Совјетска престоница је била полуопкољена. Петнаестог октобра донета је одлука о преласку совјетске владе, Председништва Врховног савета и страних мисија на исток – у Кујбишев (1.051 км југоисточно од Москве). У таквим околностима СССР од јула до децембра 1941. није могао ни да помишља на поделу плена на далеком Балкану. Тај регион није имао ни иоле значајније место у предратним Стаљиновим плановима експанзије који су у максималном захвату, израженом током преговора са Немачком, укључивали Бугарску, Румунију или чак европски део Турске, али никад Југославију за коју је једино била захтевана неутралност.¹⁹

Из мемоара В. Трбића, успомена Ј. Ђоновића, из енглеских извештаја, као и из поверљивих упутстава које је Коминтерна слала КПЈ види се нешто

¹⁶ После свих манипулација, од милион динара који су Енглези дали за четнички покрет до Д. Михаиловића је стигло 900.000. – Ђоновић Ј., *н. д.*, 85.

¹⁷ Wheeler, Mark C., *Britain And The War For Yugoslavia, 1940–1943*, New York 1980.

¹⁸ К. Николић, *Предговор приређивача*, у: Ђоновић Ј., *Моје везе са Дражом Михајловићем*, 20.

¹⁹ *1941 год./Россия. XX век. Документы*, в 2 књигах, Москва 1998. Кн. 1, 310–311.

друго – да се СССР 1941. налазио у критичној ситуацији и да је победа Немаца била веома извесна. У околностима стрмоглавог срљања у амбис Стаљин је био спреман да користи све прилике да ослаби бар за трунку немачки напор и да ојача совјетску одбрану.²⁰ У то доба (лето – јесен 1941) борбу са немачким трупама у Европи водили су само покрети отпора. У већини земаља (Француској, Чешкој, Норвешкој, Холандији) ови покрети су у то доба постојали углавном на папиру и били су директни производи британске SOE, што је умањивало вредност и значај директних веза.²¹ Ситуација у Југославији, где се у лето 1941. формирало још једно жариште отпора у Европи, била је донекле нејасна. Енглеској и СССР-у није било јасно ко је стајао иза тог покрета и каква је била његова реална снага. Интересовање СССР-а за дешавања у Југославији било је појачано и тиме што је у августу 1941. постала апсолутно оправдана Стаљинова скепса у оцени Коминтерне – већина комунистичких партија је била уништена или се притајила у потпуној илегалности, а већина редовних чланова постала је пасивна. Појединачни кадрови Коминтерне су представљали само предмет интересовања специјалне службе, али нигде није било речи о масовном устанку.²² Идеја солидарности радничке класе показала се слабијом од идеје националног јединства коју су пропагирани нацистичка Немачка и њени савезници. Једини изузетак је опет била Југославија у којој су партизани, према извештајима, успели да придобију масе. Информације из Југославије, међутим, због више разлога долазили су само из једног центра (из КПЈ) што је сужавало могућност објективне оцене. Из тих разлога биле су неопходне додатне информације да би се дефинисала совјетска формална и неформална линија према покрету Д. Михаиловића.

Криза у којој је налазио СССР лета 1941. умањивала је његову привлачност као реалног партнера. Према В. Трбићу, уочи немачког напада на СССР министар спољних послова Нинчић је сматрао да: „Ако дође до рата између Русије и Немачке, Русија ће бити прегажена најдаље за месец дана, па тек у доцнијем периоду времена Руси се могу прикупљати тамо негде иза Урала...“ Председник избегличке владе генерал Симовић је имао истоветан став: „Ово је тачно! Русија не може да издржи више од месец дана“.²³ Сличан однос делило је особље југословенске краљевске амбасе у СССР-у 1941: посланик Милан Гавриловић, портпарол Коста Крајшумовић, војни аташе Жарко Поповић.²⁴ Јасно је, према томе, зашто се у усменој мол-

²⁰ *Коминтерн и вторая мировая война. Сборник документов. Часть II*, 109–114.

²¹ David Stafford, *Britain and the European Resistance 1940–1940: A Survey of SOE, with Documents*, Toronto – London 1983; M. R. D. Foot, *Resistance: An Analysis of European Resistance to Nazism*, London 1976; Bob Moore, *Resistance in Western Europe*, Oxford, 2000.

²² Н. С. Лебедева, М. М. Наринский, *Коминтерн и Вторая мировая война (после 22 июня 1941)*// История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки, Москва 2002, 192–202.

²³ Трбић В., *н. д.*, 188.

²⁴ *Исто*, 188–189.

би коју је А. Мишић пренео Д. Раковићу назирао чврст избор спољне оријентације – само на Британију.

Коста Николић тумачи неуспех „руског пројекта“ као небитну чињеницу, заснивајући своју оцену на изјави Вилера о томе да је због потписивања уговора између НКВД-а и SOE, 30. септембра 1941, „заједничка мисија код Михаиловића отпала“²⁵. Ситуација је, ипак, била битно друкчија. Разочарење совјетске стране види се не само по описаној љутњи „генерала Николајева“.

Ко је, у ствари, био „генерал НКВД Николајев“? Очито је да он није био генерал НКВД (у то доба у НКВД није било војног звања генерал) нити Николајев. У преговорима о покушају заједничке мисије учествовао је заправо Василиј Михаилович Зарубин, који је започео службу у безбедносним структурама СССР-а 1921, од 1924. радио је у обавештајној служби, а 1925. постао сарадник ИНО ОГПУ. У иностранство је путовао не само као легални представник СССР-а већ је имао и низ илегалних мисија: Данска (1927), Француска (1930), Немачка (1933), САД (1937). У фебруару 1941. Зарубин је постао заменик начелника 1. управе НКГБ СССР-а, односно заменик начелника обавештајне службе НКГБ СССР-а (касније исте године поново је припојена НКВД).²⁶ Високи положај није му сметао да настави рад у иностранству у посебно одговорним случајевима. Последњу крупну операцију уочи „истанбулских конференција“ Зарубин је обавио у пролеће 1941, када је обновио везе НКГБ-а са совјетским агентом, саветником Чан Кај Шека и бившим (и будућим) немачким политичаром Валтером Стенесом, чији је рад у току Другог светског рата углавном био посвећен успешној неутрализацији покушаја Јапана и Немачке да освоје наклоност Чан Кај Шека. Успешну каријеру Зарубин је наставио и после „истанбулских конференција“ – током рата био је резидент НКВД у САД, после рата вратио се на место заменика начелника обавештајне службе државне безбедности, а касније је био пензионисан и наставио да ради на школовању нових обавештајаца за КГБ СССР-а.²⁷

Сама чињеница што је Зарубин учествовао у југословенско-британско-совјетским „конференцијама“ у Истанбулу сведочи о томе да ови преговори нису имали привремени карактер. Не изгледа случајно ни начин на који је Зарубин потиснут из преговора. У формулацији Вилера (коју преноси Коста Николић) да је мисија наводно отпала због потписивања уговора између НКВД и SOE постоји очигледна намера да се маскира елегантни начин на који је енглеска страна избацила Зарубина из преговора. Зарубин је, међутим, учествовао у преговорима са пуковником Гинесом 14–29. августа

²⁵ К. Николић, *Предговор приређивача*, у: Ђонових Ј., *н. д.*, 24.

²⁶ *Очерки истории российской внешней разведки*, т. 3: 1933–1941 годы. Москва, 1999, 203–216, 385–399.

²⁷ Шарапов Э. П. Наум, *Эйтингон – карающий меч Сталина*. С–Пб, „Нева“, 2003; Ставинский Э. Зарубины, *Семейная резидентура*, Москва, 2003.

и већ тада је потписао уговор између SOE и НКВД, а преговори „Николајева“ и Бејлија су одржани 5–7. септембра. Осим унутрашњих сукоба југословенских учесника преговора, битан (можда чак и најбитнији) фактор био је став британског руководства које је сматрало да је заједнички одлазак непогодан и, према В. Трбићу, тражило је да се пошаље чисто југословенска мисија. Каирски штаб SOE је 12 сати пре поласка мисије „одједном“ одлучио да у њу убади и капетана Дујена Хадсона.²⁸ То није био последњи случај „насамаривања“ у јаловој сарадњи SOE и НКВД, јер се она успостављала само из политичких разлога и није дала посебне резултате.²⁹

Још једно неопходно објашњење односи се на рад Б. Старкова који је узбуркао српску научну јавност 1996. године кратким рефератом *Панславјанская идея в Советской России. Новые документы, новые подходы*³⁰. Старков је покушао да докаже веома спорну тезу о томе да се предратни СССР у политици у Источној Европи и пре свега на Балкану ослањао на панславизам као идеологију. Рад доктора историјских наука и професора Старкова, специјалисте за политичку историју Русије 20. века и аутора бројних чланака и монографија, нажалост не спада у добре примере тога како треба да изгледа научни рад. Прво, спекулативност изражена у називу рада. Говорити да је 1920-их година „панславизам“ лежао у основи рада ИККИ и НКВД није научно утемељено. Не можемо детаљно да разматрамо ову тему у контексту овог рада, али сама констатација да су Руси били у мањини у овим установама већ показује спекулативност теме. Друго, рад је крцат грешкама које показују да Старков уопште није посветио пажњу проучавању фактичког стања. Он је бркао Жарка Поповића и Дражу Михаиловића (назвао је Михаиловића шефом војне обавештајне службе), Ивана Сребрењака и Ивана Крајачића (тврдио је да Ивана Крајачића убио Гестапо 1942) што већ само по себи смањује поверење према његовом раду. О безбројним ситним грешкама (попут тога да Хадсон није био мајор већ капетан, а М. Голубића нису „провалиле“ усташе већ Гестапо итд.) не треба не говорити. Очито је да је Старков успео да дође до нових докумената, али ниједан од њих се не односи на грађански рат у Србији 1941. Утемељени допринос његовог рада може да буде сажет у једну реченицу: „У предратном СССР-у било је неостварених планова коришћења панславистичког расположења код Лужних Словена“.³¹ Ниједан доказ (извор) о томе да је било урађено не-

²⁸ Димитријевић Бојан, Николић Коста, *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд 2004, 200–201.

²⁹ *Очерки истории российской внешней разведки*, т. 3: 1933–1941 годы. Москва, 1999, 385–399; Mackenzie W, *The Secret History of S. O. E.: Special Operations Executive 1940–1945*, London 2000, 393–403.

³⁰ *Панславјанская идея в Советской России. Новые документы, новые подходы*, у: Европа и Срби, зборник радова, Београд 1996.

³¹ Предратни СССР је био пун „креативних“ идеја како да се убрза изградња комунизма – од научних радова о коришћењу „натприродних“ средстава у ширењу револуције до научних експеримената парења мајмуна и човека да се добију „безнационални борци за права пролетера“ – Первущин А. И, *Оккультные войны НКВД и СС*, Москва 2003;

што више није навео. Његов чланак би вероватно прошао незапажено да није имао примамљив наслов и тематику која се поклапала са једним од омиљених митова у југословенској историографији о „панславистичкој застави“ совјетске спољне политике, као директне наследнице царске Русије.

Рад Б. Старкова је објављен на руском језику што је представљало још једну клопку, због још једног мита (једнако популарног и код Руса и код Срба) о томе да су српски и руски „толико разумљиви да стручни превод није ни потребан“. Он је, међутим, написао дословно следеће: „Преко канала совјетске обавештајне службе била је успостављена веза са Михаиловићем. Ово се десило крајем јула 1941. године. Преговоре са Михаиловићем је водио инструктор Српског комитета КПЈ М. Минић. Дана 19. септембра 1941. десио се први сусрет Михаиловића са Титом, али иоле видљиве резултате није дао. У совјетским архивима нису сачувана веродостојна сведочанства о овим преговорима, и зато може само да се претпоставља о атмосфери узајамног неповерења Хрвата Тита и Србина Михаиловића.“³² После овог текста наведена је фуснота са позивањем на „материјале секретаријата Стаљина“ без тачног одређивања фонда, фасцикле и пагинације. Очито је да уопште није речено о томе да је НКВД имао посебне везе у редовима ЈВуО, већ су у питању покушаји успостављања контаката између партизана и четника, давно познати у југословенској историографији.³³

Закључак да ситуација у СССР-у (нада да ће се наставити зимски успеси) није имала кључну улогу у одлучивању између Тита и Михаиловића, произилази и из чињенице да је дефинитиван „рецепт понашања“ према четницима био упућен Титу тек 1. јуна. Димитров је препоручио да се не прелази „у директни напад на саму владу“ у раскринкавању „издајничких акција четника“, али да се део тих људи придобије на своју страну, други део неутрализује, а најмалигнији део – уништи без икакве поштеде.³⁴ Ова препорука је била резултат упутства Стаљина које је Димитров тражио у личном писму од 28. априла 1942, постављајући питање о томе коју линију понашања према четницима и влади мора да препоручи „југословенским друговима“³⁵. Очито је да 1. јуна нада у успешан завршетак рата до краја

Бушков А, *НКВД. Война с неведомым*, Москва 2004; Россиянов К. О, *Опасные связи: И.И.Иванов и опыты скрещивания человека с человекообразными обезьянами*// Вопросы истории естествознания и техники, 2006, №1.

³² *Панславянская идея в Советской России. Новые документы, новые подходы*, у: Европа и Срби, зборник радова, 485.

³³ Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд 1955, 326–330. Видети и: Минић М., *Записи и сећања из народноослободилачке борбе у чачанском крају*, Горњи Милановац 1988; Минић М., *Ослободилачки или грађански рат у Југославији: 1941–1945*, Нови Сад 1993.

³⁴ *Коминтерн и вторая мировая война. Сборник документов*, Часть II, 222.

³⁵ *Коминтерн и вторая мировая война. Сборник документов*. Часть II, *После 22 июня 1941*, 214–215.

1942. код Стаљина више није могла да преживи (ако је уопште и постојала и ако није била реч само о пропаганди). Већ 13. априла неуспешно се завршила трећа и последња офанзива Кримског фронта РККА, а од 17. до 25. маја неславно је окончана харковска офанзива РККА.

Старков је, као што смо навели, ипак имао прилике да прегледа нова документа о предратном добу. Један од њих се односио на планове совјетског војног аташеа у Бугарској В. Т. Сухорукова о јачању односа између панславистички и антинемачки опредељених официра и генерала балканских држава (пре свега бугарских и југословенских) и то уз помоћ веза које је имала руска емиграција. Сухоруков је, између осталих, планирао да за свој пројекат придобије бугарског генерала Владимира Заимова и српског пуковника Дражу Михаиловића.³⁶ Ову тезу потврђују и друга истраживања, као и списак војних аташеа НКВД СССР.³⁷ Пуковник РУ РККА Василиј Тимофејевич Сухоруков, као војни аташе у Софији током 1934–1937, могао је да има неформалне односе са генералом Владимиром Заимовим. Генерал Заимов, кога је 1939. врбовао И. А. Венедиктов, наследник Сухорукова, до 1942. радио је за РУ РККА у Бугарској, када је био откривен и стрељан (постхумно је добио Златну звезду хероја СССР-а).³⁸ Сухоруков је био у Софији у време када је у њој као војни аташе службовао и пуковник Д. Михаиловић (1935–1936). У монографији *Генерал Михаиловић. Биографија* К. Николић и Б. Димитријевић су поменули неформалне везе које је Д. Михаиловић одржавао са бугарским официрима и бугарском опозицијом.³⁹ Старков, нажалост, изузетно непрецизно наводи извор информације о контактима Сухорукова и Д. Михаиловића као „архив Стаљина“. Ово значи да се ради о „посебним фасциклама Стаљина“ из ГА РФ-а или о деловима слабо приступачног Архива председника РФ.

Сухоруков је, као и неки други сарадници РУ РККА, ухапшен 1937. и дефинитивно ослобођен тек 1955, што је спречило остварење ових планова. Много је, ипак, занимљивији други податак о Сухорукову који је навео Старков. У августу 1941. затвореник Сухоруков је био пребачен у Москву да пружи додатна објашњења о сазнањима и везама које је стекао за време рада у Софији. Већину разговора са њим том приликом водио је Василиј Зарубин.⁴⁰ Ова битна чињеница још једном потврђује да су преговори Бејли – Ђонових – Зарубин озбиљно заинтересовали политичко руководство СССР-а. Колико је совјетској страни било стало да пошаље своје представнике код Михаиловића сведочи и

³⁶ *Панславјанская идея в Советской России. Новые документы, новые подходы*, у: Европа и Срби, зборник радова, 481.

³⁷ Сухоруков Василиј Тимофеевич – послужной список, <http://www.knowbysight.info/SSS/03833.asp>

³⁸ Горчаков О. А., *Ян Берзин – командарм ГРУ*, Санкт-Петербург 2004.

³⁹ Б. Димитријевић, К. Николић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, 66–72.

⁴⁰ *Панславјанская идея в Советской России. Новые документы, новые подходы*, у: Европа и Срби, зборник радова, 485–486.

њен предлог изнет за време истанбулских преговора Бејли – Ђоновић – Зарубин. Према том плану четворица југословенских официра требало је да из СССР-а слете „у разне крајеве Југославије, са задатком да ухвате везу са устаницима и да их повежу са Савезницима. Како ни руски авиони нису били великог домета, Руси су пристали да се авиони после слетања у Југославију запаале“.⁴¹ Према Ж. Топаловићу званичних покушаја слања совјетске мисије код Д. Михаиловића било је и 1942, с тим да је ова мисија такође пропала због противљења Енглеске.⁴²

Покушаји Енглеза да спрече контакте између покрета Д. Михаиловића и представника СССР-а нису зауставили совјетску страну. До новог неуспешног покушаја успостављања контакта са четницима дошло је августа – септембра 1942. преко Федора Махина. В. Тесемников, руски истраживач Махинове биографије, наводи да је Ф. Махин био чврсто повезан са совјетским обавештајним органима. На основу Дедијерових радова и чланка „Ф. Е. Махин у редовима четничке армије“, објављеног у емигрантским новинама *Новое русское слово*, Тесемников је утврдио да је Махин извесно време током 1941. био код четника и да је одбио да се врати код бораца ЈВУО ради успостављања везе по задатку из Москве.⁴³

Дедијер је описао овај случај као „злу вољу Москве“: „Мислим да је Тито знао да Махин ради за совјетску обавештајну службу. У сваком случају 15. септембра 1942. стигло је „строго поверљиво“ саопштење Коминтерне за Тита. У саопштењу је речено да Махин мора да се упути у штаб Драже Михаиловића. „Тито је успео да спречи овај покушај успостављања контакта под изговором да је Махин већ сувише стар и болестан, а његов прелазак у штаб Д. Михаиловића је веома компликован задатак“.⁴⁴

Увид у преписку ЦК КПЈ и ИККИ пружа сличну слику уз одређене детаље. Име Махина се први пут појавило у радио-комуникацији између ЦК СКЈ и ИККИ на иницијативу Тита. У извештају од 31. августа 1942. Тито је написао следеће: „Код нас се од самог почетка партизанског рата налази руски емигрант пуковник Фјодор Махин. Он је прво био у Црној Гори, а сада се налази у нашем Штабу и бави се публицистиком. У Црној Гори он је био заробљен од стране четника заједно са професором Милошевићем, али наше јединице су их ослободиле. Он се држи добро, сада има намеру да пише књигу о борбама у Југославији, о Дражи Михаиловићу итд... Молимо да питате НКВД за мишљење о њему и да нам јавите.“⁴⁵

⁴¹ Плећаш Н., *Ратне године*, Београд 2004, 107.

⁴² Topalović Ž., *Jugoslavija, Žrtvovani saveznik*, London 1970, 28.

⁴³ Тесемников В., *Югославская одиссея Федора Махина*: [период пребывания полковника Генерального штаба Ф.Е. Махина в Югославии и его участие во Второй мировой войне]//„Родина“, бр. 8, 2007.

⁴⁴ Dediđer V., *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, т. 3, Beograd 1984, 154.

⁴⁵ АЈ, СК КПЈ-КИ, 1942/191.

Москва је, међутим, овог пута одлучила да добије нешто више од још једне критике Драже и апологије Тита. Њен одговор је гласио: „Наредите одговорном другу да поразговара са руским емигрантом Махином и предајте му лозинку наших суседа [*совјетских обавештајних органа – А. Т.*]: ‘Поздрав од друга Правдина. Дошао сам да наставим посао који је спроводио са вама друг Правдин’. У разговору са Махином сазнати: 1. Да ли он хоће нешто да саопшти Правдину? 2. Који положај је он заузимао код Михаиловића и да ли постоји могућност да поново добије поверење Михаиловића или неког из његовог ближег окружења? 3. Да ли он може да се врати код Михаиловића или да остане на окупираној територији и да ради по задатку суседа [*совјетских обавештајних органа – А. Т.*], одржавајући одатле везу. 4. Које предлоге он има за суседе? Саопштите нам о резултатима. Дед бр. 2⁴⁶.

Следећи радиограм везан за Махина упућен је у Москву већ 19. септембра. У њему се налазило писмо Махина особи за контакт у НКВД Правдину. „Другу Правдину. Прогањан од Немаца и белогардејаца сакрио сам се 23. јуна прошле године у Црној Гори где сам учествовао у партизанском покрету од самог његовог почетка и тако сам се довољно компромитовао у очима четника Драже Михаиловића. Био сам код њих у заробљеништву и партизани су ме ослободили и нису им дали да ме изруче Италијанима. После италијанско-четничке офанзиве у Црној Гори повукао сам се са партизанима у Босну где сам се придружио врховном штабу. Од окружења Михаиловића добро знам његовог помоћника Илију Трифуновића-Бирчанина, бившег председника Народне одбране, његове карактеристике мислим да сам Вама већ саопштио. Трифуновић сада уз помоћ Италијана води офанзиву против партизана од стране Сплита. Покушаћу се повезати уз помоћ партизанског Врховног штаба са њим и ако буде згодно онда и да уговорим са њим састанак. У овом смислу хтео бих да добијем Ваше препоруке. Прећи на окупиране територије уз сталну потеру Гестапоа за мном сада није могуће. Ових дана послаћу детаљну информацију о положају наше овдашње борбе. Врло сам срећан због могућности да успоставимо везу и да сарађујемо. Топли поздрав Махин⁴⁷. У овом писму које је, у име Махина, Тито упутио у Москву препознаје се наставак линије коју је партизански вођа зацртао у претходном писму везаном за Махина – искористити га као сведока четничке колаборације и спречити успостављање веза између Москве и Михаиловића.

У телеграму од 26. септембра 1942. Тито је поново критиковао четнички покрет и покушао да докаже да вести Радио Лондона из Југославије нису истините. На крају је, са забринутошћу, упитао: зашто у последње време Слободна Југославија – совјетска пропагандна радио-станица ИККИ у СССР-у са емисијама на српском језику – „не помиње Дражу Михаиловића⁴⁸. Већ следећег дана, 27. септембра партизанска радио-станица пренела је обећани изве-

⁴⁶ АЈ, СК КРЈ-КІ, 1942/204.

⁴⁷ АЈ, СК КРЈ-КІ, 1942/210.

⁴⁸ АЈ, СК КРЈ-КІ, 1942/217.

штај „другу Правдину“ од Махина.⁴⁹ Извештај је описивао победу партизана над четницима у западној Босни, негирао је могућност договора са Михаиловићем и навео је примере колаборације његових команданата на терену са италијанским трупама. „Легализација“ партизанског покрета од стране лондонске избегличке владе, како је оцењено, не само што није могућа (јер се та влада ослонила на Михаиловића) већ је и непотребна. Махин је формулисао други предлог – савезничка (САД и Енглеска) легализација партизанског покрета је неопходна за савезнике и може да се оствари успостављањем веза по војној, а не дипломатској линији.⁵⁰ На тај начин Махин, као потенцијална веза између ЈВуО и СССР-а, такође није био искоришћен. На основу доступних извора није могуће утврдити да ли се Махин противио таквом контакту, или се радило о притиску на њега од стране Тита заинтересованог да НОП сачува у Москви статус јединственог покрета отпора окупатору у Југославији.

---

⁴⁹ АЈ, СК КРЈ-К1, 1942/219.

⁵⁰ Исто.